

DOI (Issue): <http://doi.org/10.31108/3.2019.3.2.4>**УДК 159.922****Мусяка Наталія Іванівна,**кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, докторант
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

natamail0870@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4439-7965

Researcher ID : ID-8001-2019

КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТІСНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ НАВЧАННЯ Ю. І. МАШБИЦЯ

У статті репрезентовано уперше реконструкцію концепції особистісної детермінації навчання видатного вітчизняного вченого Ю.І. Машибиця. Висвітлені витoki дослідження ученим проблеми особистісної детермінації у контексті довизначення учбових задач. Розкрита сутність психологічних механізмів навчання у сенсі внутрішньої детермінації. З'ясована специфіка кожного з трьох психологічних механізмів – механізм зворотного зв'язку, довизначення учбової задачі і динамічного розподілу функцій управління між учителем і учнем – у концептуальному полі їх вкладу у детермінантну особистісну систему. Підкреслена роль Ю.І. Машибиця у розробці теоретико-методологічних засад розгляду статусу учня, включення його як рівноправного суб'єкта у дихотомії «учень – учитель», а також ініціації ученим розуміння сутності «моделі навчання як системного утворення, що включає навчальну і учбову діяльність». Розкрито внесок Ю.І. Машибиця у відстоюванні домінантності парадигми внутрішньої особистісної детермінації системи навчання на протизвагу усталеним поглядам жорсткої зовнішньої детермінації. Здійснено аналіз своєрідності авторського включення Ю.І. Машибицем рефлексії не лише до системи «Я – Я», але й системи «Я – інші», що відкриває нові ракурси структурно-динамічних характеристик особистісної детермінації на основі «взаємозалежних теорій учбової і навчальної діяльності». Аргументовано відкриття Ю.І. Машибицем феномену трансгресії у вітчизняній педагогічній психології, а також доцільності її включення до системи особистісної детермінації. Охарактеризована концептуалізація ініційованої ученим ідеї «моделі кожного учня» та її значущість як особистісної детермінанти у світлі концепції Нової Української школи. Акцентовано на необхідності створення моделі «особистісна детермінація – Я-концепція успішного школяра як суб'єкта учинневої діяльності».

Ключові слова: особистість, особистісні детермінанти, психологічні механізми, системи навчальної і учинневої діяльності, рефлексія, трансгресія, модель.

Мусяка Наталия Ивановна, кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, докторант Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины, г. Киев, Украина

КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТНОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ ОБУЧЕНИЯ Е. И. МАШБИЦА

В статье впервые осуществлена репрезентация реконструкции концепции личностной детерминации обучения выдающегося отечественного ученого Е.И. Машбица. Описаны истоки исследования ученым проблемы личностной детерминации в контексте доопределения учебных задач. Раскрыта сущность психологических механизмов обучения в проекции внутренней детерминации. Выявлена специфика каждого из трех психологических механизмов – механизм обратной связи, доопределение учебной задачи и динамического распределения функций управления между учителем и учеником – в концептуальном поле их включения в детерминантную личностную систему. Подчеркивается роль Е.И. Машбица в разработке теоретико-методологических основ рассмотрения статуса ученика, включения его как равноправного субъекта в дихотомии «учитель – ученик», а также инициации ученым понимания сущности «модели обучения как системного образования, которое включает обучающую и учебную деятельность». Раскрыт вклад ученого в отстаивании доминирования парадигмы внутренней личностной детерминации системы обучения в противовес устоявшимся взглядам жесткой внешней детерминации. Осуществлен анализ своеобразности авторского включения Е.И. Машбицом рефлексии не только в систему «Я – Я», но и в систему «Я – другие», что открывает новые ракурсы структурно-динамических характеристик личностной детерминации, на основании «взаимозависимых теорий учебной и обучающей деятельности». Аргументированно открытие Е.И. Машбицом феномена трансгрессии в отечественной педагогической психологии, а также целесообразности ее включения в систему личностной детерминации. Представлена характеристика концептуализации инициированной ученым идеи «модели каждого ученика» и ее значимость как личностной детерминанты в свете концепции Новой Украинской школы. Сделан акцент на необходимости создания модели «личностная детерминация – Я концепция успешного ученика как субъекта учебной деятельности».

Ключевые слова: *личность, личностные детерминанты, психологические механизмы, системы обучающей и учебной деятельности, рефлексия, трансгрессия, модель.*

Musiiaka Nataliia Ivanivna, PhD in Psychology, Senior Researcher, doctoral student of Kostiuk Institute of Psychology NAES Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF PERSONAL LEARNING DETERMINATION PROPOSED BY Yu. I. MASHBYTS

The article reconstructs for the first time the concept of personal determination proposed by the outstanding national scientist Yu.I. Mashbyts. The sources of research by the scientists on personal determination in the context of supplementing determinations of learning tasks are highlighted. Internal determination as the essence of psychological learning mechanisms is revealed. The specifics of each of the three psychological mechanisms - feedback, supplementing determinations of

learning tasks and the dynamic distribution of management functions between a teacher and a pupil - are defined in the conceptual field of their contribution to the personal system of determinants. The role of Yu.I. Mashbyts in the following areas is revealed: the developed theoretical and methodological principles to examine a pupil's status, his/her inclusion as an equal actor in the "pupil – teacher" dichotomy, initiated understanding of "the model of learning as a systemic concept, including teaching and learning activities". The article also describes the scientist's contribution to defense of internal personal determination as a dominant one over the rigid external determination in the systems of teaching and learning activities. The author's original inclusion of reflection not only into the system "I – I", but also into the system "I - Other" is analyzed, such approach opens new angles of the structural and dynamic characteristics of personal determination on the basis of "the interdependent theories of teaching and learning activities". Yu.I. Mashbyts revealed the phenomenon of transgression in the national pedagogical psychology and substantiated its inclusion into the system of personal determination. The idea of "a model of each pupil" initiated by the scientist is conceptualized in the article as well as its significance as a personal determinant in the light of the New Ukrainian School concept. An emphasis is laid on the necessity to create a model of "personal determination – self-concept of a successful pupil as an actor of learning activities".

Key words: *personality, personal determinants, psychological mechanisms, systems of teaching and learning activities, reflection, transgression, model.*

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Серед засадових концепцій, розроблених Ю.І. Машбицем – «видатним українським психологом, фахівцем з проблематики психології навчання та психологічних проблем інформатизації освіти» [18, с. 4], – чільне місце посідає концепція особистісної детермінації навчання. Перше концептуальне висвітлення проблеми особистісної детермінації навчання була здійснена ученим у 1974 році, у Тбілісі, на II Всесоюзному симпозіумі «Експериментальні дослідження з проблем удосконалення навчально-виховного процесу у початкових класах і підготовки дітей до школи» [10].

Зазначимо, що проблема детермінації навчання імпліцитно пронизує весь спектр наукових пошуків Ю.І. Машбиця упродовж його творчого життя і вимагає спеціального розгляду як значущої для сучасного освітнього простору [7; 8; 9; 19; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. Нами здійснена спроба реконструкції концепції особистісної детермінації навчання, розробленої Ю.І. Машбицем у другій половині ХХ – початку ХХІ ст.

Мета статті – уперше здійснити аналіз концепції особистісної детермінації навчання, створеної Ю.І. Машбицем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний період вітчизняного психологічного простору відзначається зростаючою увагою до наукового доробку Ю.І. Машбиця у різних проекціях. Зокрема, здійснено аналіз психологічних механізмів у концепції навчання Ю.І. Машбиця [18]; у підґрунті теоретико-методологічних засад самопроекування особистості окреслена концептуальна роль ідеї Ю.І. Машбиця щодо перевизначення і довизначення учбових задач [19]; висвітлена концепція психологічних механізмів навчання Ю.І. Машбиця у

парадигмі особистісної ефективності [1]; здійснено аналіз внеску Ю.І.Машбиця «у розвиток теорії психологічних механізмів» [4] та ін.

Виклад основного матеріалу. Аналіз початкового етапу розробки Ю.І. Машбицем концепції особистісної детермінації навчання вимагає окреслення дослідницьких наукових парадигм вітчизняної педагогічної та вікової психології кінця 60-х – початку 70-х років ХХ ст. Так, на згаданому Всесоюзному симпозіумі були репрезентовані різновекторні дослідницькі пошуки, зокрема, система навчання і цілісність розвитку школяра (Л.В. Занков), експериментальне навчання і розумовий розвиток учнів (М.Ф. Боцманова, А.З. Зак), ефективність учінневої діяльності залежно від різних стратегій навчання (І. Ломпшер), аналіз структури ситуації «учіння – навчання» (Г.П. Щедровицький), функції учіння і питання мотивації у шкільному навчанні (О.О. Алхазішвілі), психолого-дидактичні особливості оцінки як компонента учінневої діяльності (Ш.О. Амонашвілі) й ін. Одночасно здійснюються масштабні експериментальні розвідки різноманітними науковими школами зі своєрідністю цілепокладання як, наприклад: «досягнення оптимального загального розвитку школярів» (Л.В. Занков) і «формування у школярів основ теоретичного мислення і прийомів змістовного узагальнення (В.В. Давидов) [20].

«Про довизначення учбових задач*» – так визначає Ю.І. Машбиць новий напрямок, створений ним у власне вітчизняному просторі, та репрезентований, як вище вказано, на II Всесоюзному симпозіумі у Тбілісі [10]. Час, майже півстолітній, підтвердив життєздатність і продуктивність віднайденого ученим універсального механізму особистісної детермінації власної суб'єктивної активності школяра у процесі учінневої діяльності.

Ю.І. Машбиць вважає за необхідне окреслити власний авторський підхід до концепту учбова задача: «Необхідно перш за все, – підкреслює учений, – уточнити смисл, який ми вкладаємо у термін «учбова задача». Ми вважаємо за доцільне розрізняти цілі учіння і учбові задачі. Під цілями учіння будемо мати на увазі ті його продукти (результати), на досягнення яких воно було спрямоване. Ці продукти (результати) насамкінець можуть бути зведені до змін у суб'єкті, які відбулися у процесі здійснення учбової діяльності (мається певний її інтервал)» [10, с. 375-376].

Учений наголошує, що у підґрунті суб'єктивних змін у процесі учінневої діяльності є потреби «у школяра як особистості», цим підкреслюючи особистісність як визначальну рису його підходу. Це означення Ю.І. Машбицем школяра у контексті діяльності вирізняло його авторський підхід серед інших тогочасних дослідників системи «учень – освітній простір». Особистісна проекція, як визначальна риса авторського підходу Ю.І. Машбиця послідовно розкривається ним у кожному дослідницькому спектрі. Характеризуючи психологічну сутність довизначення учбової задачі, учений посутньо розкрив і психологічний зміст особистісної детермінації. «Довизначена задача – це, образно висловлюючи, проекція актуалізованих у даний момент у суб'єкта

---

*Вважаємо за доцільне зберегти авторське визначення «учбова задача», яке синонімічне «учінневій задачі» сучасного тезаурусу, а також авторський концепт «учбова діяльність» як синонімічний «учінневій діяльності»

цілей-мотивів на задавану ззовні задачу... Те, як саме довізнає учень учбові задачі, є *суттєвим показником його як особистості у цілому*» (курсив наш. – Н.М.) [10, с. 378].

Ю.І. Машбиць не обмежується аналізом результатів здійсненого дослідження, розглядаючи лише включення школяра у процес системи «учень – учбова задача», але й виходить за її межі, у атрибутивний аналіз тогочасної традиційної системи «учень – навчання». Учений за значущістю наголошує: «Це – по-перше, істотні недоліки традиційної системи навчання, за якої є розрив між цілями учіння і учбовими задачами як засобом їх досягнення» [10, с. 396]. Він вказує на витoki деструкції системи навчання: «Винен не вчитель, а *система навчання*, що сформувалася, яка, зберігши учбові задачі, котрі дійшли до нас з глибокої давнини, поглибила розрив між цілями учіння і засобами їх досягнення – учбовими задачами» (курсив наш. – Н.М.) [10, с. 389]. У наведеному вище звертає на себе увагу той факт, що ще на початку 70-х років Ю.І. Машбиць визначає навчання як *систему*, що згодом віднайде своє віддзеркалення у розгортанні і аргументації навчання і учбової діяльності як «сполучальних» і «взаємозалежних» систем [11; 16]. Він чітко і однозначно виокремлює магістральний, за його визначенням – «кардинальний шлях» розв'язку проблеми: «найбільш кардинальний шлях – перебудова системи навчання, така побудова процесу навчання, за якої *розв'язок кожної задачі* було б спрямовано на формування певного компоненту способу дії, який би, у свою чергу, виступав як *прямий продукт дії учнів*» (курсив наш. – Н.М.) [10, с. 389]. У наведеному вище іманентно розкрита сутність суб'єктності школяра, за якої особистісна детермінація, як внутрішня інтенційна сутність продуктивності системи учіннєвої діяльності, має домінуючий статус.

Учений переконливо говорить про особистісну детермінованість, зазначаючи: «Фактично задача, яку розв'язує учень, є певною проекцією особистості на завданий ззовні навчальний вплив. При цьому вирішальне значення мають інтелектуальні надбання учня (рівень його знань і вмінь, здібностей і т. ін.), а також мотиваційні фактори, що зумовлені як його стійкими мотивами, так і ситуаційними факторами» [8, с. 122].

Відкритий Ю.І. Машбицем механізм довізначення учіннєвої задачі, його універсальність як у просторі особистісної детермінації, так і суб'єктності, є вагомим внеском у сучасну педагогічну та вікову психологію. «Принципове значення цього механізму полягає у тому, що він дає змогу теоретично обґрунтувати твердження: «Учень є не лише об'єктом управління, водночас він є суб'єктом учбової діяльності» [8, с. 122].

Зазначимо, що непересічний вклад здійснив Ю.І. Машбиць у теоретико-методологічне підґрунтя систем «навчання – учіннєва діяльність». Учений піднімає такі спектри, від розв'язку яких залежала б життєздатність проблеми особистісної детермінації в освітньому просторі. У розгляді проблеми він об'єктивно аналізує різноманітні діаметрально протилежні тенденції особистісної детермінації учіннєвої діяльності. Так, учений вказує на наявність тенденції визнання гіпертрофії впливу учителя, за якої особистісна активність учня залишалася поза контекстом навчального процесу. Говорячи про роль діяльності вчителя у навчанні, Ю.І. Машбиць зауважує: «З одного боку, чимало

фахівців значно перебільшували її у навчальному процесі, вважаючи вчителя всемогутнім, який нібито здатний формувати учня за новим зразком. Ми цілком згодні з критикою В.П. Зінченком і Є.Б. Моргуновим цих досить поширених поглядів» [9, с. 319-320].

На противагу цій тенденції Ю.І. Машбиць послідовно відстоює тезу про включення учня як імманентної ознаки учінневої діяльності у простір навчання. «Ми вважаємо, – акцентує учений, – що діяльність учителя є *моделлю навчання як системного утворення, що включає навчальну і учбову діяльність*. Однак, як зазначалося, її дослідженню приділялося і нині приділяється мало уваги» (курсив наш. – Н.М.) [9, с. 320].

Учений послідовно долає усталені тенденції, відстоюючи статус учня в освітньому просторі: «У переважній більшості праць, присвячених діяльності вчителя, основну увагу було приділено аналізу її засобів і способів, причому вона розглядалася переважно як індивідуальна діяльність, тобто безвідносно до діяльності учнів. Такий підхід є дуже обмежений, діяльність вчителя є спільною, адже необхідною умовою її існування є наявність учня, який здійснює учбову діяльність. За відсутності учня реальна навчальна діяльність у принципі неможлива» [9, с. 320].

Відстоюючи статус учня у здійсненому психологічному аналізі навчання, Ю.І. Машбиць розглядає проблему об'ємно й обсягово, аналізуючи різноманітні її спектри. Це – розширення змісту проблеми «надання учням допомоги в учбовій діяльності», види допомоги і форми її надання», виокремлюючи «специфічні особливості допомоги у навчанні» [9, с. 320-321].

Розглядаючи проблему «управління учбовою діяльністю», учений розкриває різноманітне розуміння статусу учня – як суб'єкта, як об'єкта, як засобу. Він дає переконливу характеристику наявних хибних точок зору, чітко окреслюючи власну позицію: «Цей аргумент ми вважаємо безпідставним. Він базується на двох помилкових припущеннях» [9, с. 321].

Послідовне відстоювання статусу суб'єктності учня у органічному особистісному поєднанні – характерна ознака концептуального підходу Ю.І. Машбиця. «Розглянемо статус (місце в діяльності) учасників спільної діяльності в навчальному процесі. Учень у контексті цієї діяльності виступає об'єктом діяльності вчителя. Водночас учень є суб'єктом учбової діяльності... Отже, в умовах спільної діяльності учень виступає як об'єкт діяльності вчителя і як суб'єкт та об'єкт учбової діяльності» [9, с. 322].

Заперечує учений також підхід, за якого «змішується статус учня у спільній діяльності і ставлення до нього вчителя» [9, с. 322]. При цьому відстоювання суб'єктно-особистісного статусу учня для нього є доміантним. «Те, що учень виступає як об'єкт діяльності вчителя, – загострює він увагу, – не означає, що він не бачить у ньому *суб'єкта учбової діяльності, особистості з її мотивами і цілями, певними моральними цінностями і т.д.*» (курсив наш. – Н.М.) [9, с. 322].

Прикметно, що Ю.І. Машбиць, полемізуючи з наявними підходами до «тлумачення навчання як управління», виступає проти «неправомірного перенесення на діяльність учителя основних положень управління технічними

системами, *жорстку детермінацію його діяльності, відчуження від особистісних особливостей і учня, і педагога»* (курсив наш. – Н.М.) [9, с. 322].

Обстоювання парадигми особистісної проекції детермінації – наступна важлива площина концептуального підходу Ю.І.Машбиця. При цьому базисним підґрунтям є цілеспрямована розробка ученим психологічної сутності механізмів навчання. Розглянемо цей аспект у контексті проблеми детермінації.

Домінантною лінією концептуального поля є знову-таки злам ученим усталених підходів щодо жорсткої детермінації. Відстоювати особисте, незалежне бачення проблеми від домінуючих поглядів, розгортати її у нових проекціях – характерна риса цілісності наукового шляху Ю.І. Машбиця. Тому, у властивій для нього самостійності бачення розв'язку, він трансгресує у власному концептуальному підході, наголошуючи: «Психологічний механізм зворотного зв'язку дає підставу спростувати аргумент про нібито обов'язковий характер жорсткої детермінації діяльності учнів при тлумаченні навчання як управління» [9, с. 322].

Наявність «поля самостійності», яке характеризує відхилення від нормативного виконання певного етапу розв'язання задачі, при якому учневі не надається допомога, створює великий діапазон для надання допомоги по каналу зворотного зв'язку і цим самим *дає змогу забезпечити різний ступінь детермінації учбової діяльності»* (курсив наш. – Н.М.) [9, с. 323]. Уведений ученим концепт «поля самостійності» та його психологічна характеристика розкриває проекцію «міри», ступеня детермінації, що мігрує до полюсу самостійності учня як суб'єкта, а отже, і є методологічним базисом особистісної детермінації школяра у процесі учіннєвої діяльності.

І якщо механізм зворотного зв'язку проектує опозицію «зовнішня – внутрішня детермінованість», то відкритий Ю.І. Машбицем і теоретико-методологічно, й експериментально обґрунтований механізм довизначення задачі є засадовим у власне особистісній детермінації учіння. Розкриваючи психологічну сутність механізму довизначення задачі, учений наголошує: «Сутність згаданого механізму полягає в особистісному опрацюванні поставленої перед людиною задачі» [9, с. 323]. У проекції педагогічної психології, Ю.І. Машбиць акцентує: «Зазначений психологічний механізм навчання дає змогу теоретично обґрунтувати положення, що в умовах навіть жорстко детермінованого навчання учень, довизначаючи поставлену вчителем задачу, *піддаючи її особистісному опрацюванню, є суб'єктом учбової діяльності...* Згаданий механізм допомагає уточнити положення про джерела психічного розвитку: одним із них є *самостійна постановка і розв'язання учнями учбових задач*. При цьому підкреслюється *надзвичайно важлива роль внутрішніх детермінант учня, його особистості*, а тим самим і підтверджується положення, яке неодноразово обстоював Г.С. Костюк, що психічний розвиток учня є саморозвитком» (курсив наш. – Н.М.) [9, с. 323-324].

У наведеному вище Ю.І. Машбиць розкрив квінтесенцію концепції особистісної детермінації, причому він розглядає її вже у новій системі координат, а саме – психічного розвитку учня, екстраполюючи на засадову ідею Г.С. Костюка – саморозвиток [3]. Непересічну значущість парадигми «психічний розвиток – саморозвиток» відзначає і С.Д. Максименко [5; 6].

Третій обґрунтований ученим у педагогічній психології є механізм «динамічного розподілу функцій управління між учителем і учнем». Його основна психологічна сутність, розкрита Ю.І. Машбицем, зримо означає парадигму «детермінація – самодетермінація». Про його унікальність у цьому сенсі чітко означив учений. «Цей психологічний механізм відображає унікальну особливість управління у сфері навчання: «передаючи» учневі функції управління учбовою діяльністю, які здійснює вчитель, воно, врешті, прагне до самоліквідації» [9, с. 324].

Логіка розкриття Ю.І. Машбицем сутності проблеми детермінації, як видно з наведеного вище, – це «зняття» детермінації, у трансгресивній сутності якої означається перебіг її у процес самодетермінації. Цю трансформацію домінантного статусу особистісної детермінації учений описав так: «На найвищому рівні сформованості учбової діяльності управління нею з боку вчителя самоліквідується, а спільна діяльність учителя й учня трансформується в індивідуальну учбову діяльність» [9, с. 330].

У контексті розгляду концептуального підходу Ю.І. Машбиця до проблеми особистісної детермінації, окрему площину уваги ученого як дослідника складає наступне. Звертає на себе увагу його акцентування на доцільності розмежування «у результаті прямий і побічний продукти діяльності» [11, с. 73]. При цьому він вважає, що «учбову діяльність як таку перш за все характеризує прямий продукт» [11, с. 74]. Зазначимо, що визначальною рисою концептуального поля Ю.І. Машбиця є суб'єктність, яка «пронизує» всі лінії його аналізу. Тому учений переконливо говорить: «Найважливішою особливістю прямого продукту учбової діяльності є його невіддільність від суб'єкта діяльності» [11, с. 74].

Розкриваючи взаємозалежності між прямими і побічними продуктами учіннєвої діяльності, Ю.І. Машбиць висловлює своєрідне власне бачення, що вирізняє від наявних поширених поглядів. «У психологічних дослідженнях увага приділялася, присутньо, лише одному виду побічного продукту учбової діяльності – способу розв'язку задач. Між тим побічні продукти учбової діяльності охоплюють всі сполучені з цією діяльністю психічні новоутворення. А це означає, що проблема прямих і побічних продуктів належить до результатів, які характеризують не лише найближчі, але й віддалені учбові цілі, *не лише пізнавальну, але і моральну, вольову* на інші сфери особистості учня. Як нам видається, у межах учбової діяльності першочергове значення має дослідження переходу у прямі таких побічних продуктів, як усвідомлення і оцінка власних дій по розв'язку (включаючи пошук розв'язку, а також контроль за його правильністю) учбових задач, свого ставлення до учіння (зокрема, усвідомлення мотивів учіння), до ровесників і до того, хто навчає, побудова їх моделей. Психологічним механізмом перетворення побічних продуктів у прямі є рефлексія» (курсив наш. – Н.М.) [11, с. 73-74].

Ми доцільно відтворили, уперше за 30 років, авторський підхід Ю.І. Машбиця до проблеми особистісної детермінації учіннєвої діяльності. Учений чітко означив розмежування змісту дослідницьких підходів – інших і власного. Водночас він цілеспрямовано окреслює сутнісні спектри особистісної детермінації – когнітивні, оцінкові, регулятивні, мотиваційні, що включені у

суб'єкту самосвідомість і ставлення школяра у різних системах «Я – учіння», «Я – інші» (ровесники, вчитель).

Надаючи велику роль рефлексії як психологічному механізму, що лежить у підґрунті «перетворення побічних продуктів у прямі», а, отже, і, як показано вище, і у підґрунті усіх спектрів особистісної детермінації, принципово важливим є своєрідність авторського бачення Ю.І. Машбицем включення рефлексії в учіннєву діяльність. Здійснюючи психологічний аналіз цієї діяльності та розкриваючи питання специфічних особливостей учіннєвої діяльності, учений знову акцентує на важливості рефлексії: «При проектуванні учбової діяльності не варто забувати і про те, яке виключно важливе місце займає в ній рефлексія. Рівень розвиненості учбової діяльності багато в чому визначається рівнем рефлексії тих, хто навчається цієї діяльності, свого «Я», а також особистості і дій його партнерів» [11, с. 59].

І знову, розкриваючи це питання, Ю.І. Машбиць через тактовний аналіз наявних шляхів вивчення рефлексії, аргументує власну стратегію експериментального дослідження. «У психолого-педагогічних дослідженнях, – констатує учений, – акцент зазвичай робиться на таких її формах, як інтелектуальна і особистісна» [11, с. 59]. При цьому він обстоює власний підхід до проблеми розгляду ролі рефлексії у іншій площині, а саме – у системі «Я – інші». «Тим часом в учбовій діяльності тією мірою, в якій вона здійснюється у межах навчаючої, велике значення має і міжособистісна форма рефлексії, що включає як інтелектуальну, так і особистісну рефлексію, але спрямовану на іншу людину» [11, с. 59]. Важливість бачення ролі цього різновиду рефлексії учений аргументує результатами власного дослідження.

Отже, характеризуючи міжособистісну рефлексію, Ю.І. Машбиць, маючи високий рівень апперцепційної здатності, означив новий ракурс розуміння сутності рефлексії і включення її в учіннєву діяльність. Акцентуючи на ролі рефлексії в учіннєвій діяльності, своєрідність авторського підходу Ю.І. Машбиця віддзеркалюється у тому, що рефлексію він вважає невід'ємним атрибутом не лише системи «Я – Я», але й системи «Я – інші» у їх взаємозалежності і взаємовідношенні в учіннєвій діяльності. Це відкриває нові ракурси у баченні структурно-динамічних характеристик особистісної детермінації на основі «взаємозалежних теорій учбової і навчальної діяльності» [16, с. 197].

Здійснений аналіз наукового доробку Ю.І. Машбиця дає нам підстави стверджувати, що учений зробив відкриття феномену трансгресії у педагогічній психології, самостійно і, можливо, майже в одних часових межах з таким видатним польським психологом, як Ю.Козелецький. При цьому зауважимо, що вирізняються лише сфери психологічного знання – соціальна і педагогічна психологія – але виокремлення ключової ознаки феномену трансгресії тотожне в обох учених. Так, Ю. Козелецький означає трансгресію як «вихід за попередні межі індивіда і суспільства», «подолання меж» [2, с. 31]. Зазначимо, що книга «Человек многомерный» вийшла у Києві у 1991 році, передмова до якої була написана автором у 1986 році. Водночас праця Ю. Козелецького «Трансгресивна модель людини», на яку він посилається щодо розробки проблеми трансгресії, друком вийшла у 1986 році.

Ю.І. Машбиць у опублікованій у 1988 році праці «Психолого-педагогічні проблеми комп'ютеризації навчання» зазначив, характеризуючи високий рівень міжособистісної рефлексії: «Ознакою такого рівня є уміння учня вийти за межі безпосередньо сприйманого і прагнення відтворити діяльність того, хто навчає в цілому, в тому числі і сховані від безпосереднього сприймання аспекти цієї діяльності, наприклад логіку і міркування» [11, с. 59]. Отже, можна зробити висновок, що Ю.І. Машбиць антиципіював у просторі педагогічної психології феномен трансгресії і описав його сутність за ключовою ознакою, хоча й без означення його певним концептом.

Наведене вище є ще одним свідченням глибини психологічного аналізу, здатності Ю.І. Машбиця до проникнення і всебічного розкриття тої чи тої проблеми. Виокремлення трансгресії як особистісної детермінанти у площині детермінації, безумовно, відкриває нові спектри для її експериментального дослідження.

Зазначимо, що проблема особистісної детермінації у системах «учень – учитель», «учіння – навчання» набула зрослої актуальності у освітньому просторі ХХІ ст. У Концепції «Нової української школи» підкреслюється: «Найціннішим результатом початкової освіти в особистісному вимірі є здорова дитина, мотивована на успішне навчання, дослідницьке ставлення до життя; це учень/учениця, які вміють вчитися з різних джерел...» [17, с. 13]. «Відповідно до загальної мети освіти, місією початкової школи є різнобічний розвиток особистості дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей...» [17, с. 13].

Сенсотвірним стрижнем «особливостей організації сучасного вітчизняного освітнього процесу» є особистісно-орієнтована модель освіти. Підкреслюється, що у «концепції окремо акцентовано увагу на упровадження особистісно-орієнтованої моделі освіти, заснованої на ідеології дитиноцентризму». Означена також така теза, як: «відмова від спрямування навчально-виховного процесу на середнього школяра і обов'язкове врахування інтересів кожної дитини» [17, с. 19].

У цьому контексті включення наукових здобутків Ю.І. Машбиця, які дають продуктивний розв'язок важливих освітянських проблем, – нагальна потреба сьогодення. Так, звернемо увагу, що 30 років тому учений ставить проблему необхідності створення «моделі кожного учня». Прикметно, що він дає концептуальний опис цієї моделі учня, яка посутньо «знімає» проблему орієнтації навчально-виховного процесу на «середнього школяра».

Концептуалізація Ю.І. Машбицем ідеї моделі учня – це не лише інноваційний розв'язок гостро злободенної проблеми для освітнього простору, але є беззаперечним відкриттям у галузі педагогічної психології; непересічним як для ХХ ст., так і для ХХІ ст. Вважаємо за доцільне дати опис цієї моделі, репрезентований ученим ще у 1988 році [11].

Концептуальний абрис моделі учня:

«Побудова і уточнення моделі учня, – зазначає Ю.І. Машбиць, – на концептуальному рівні передбачає:

- 1) вирізнення спектру тих індивідуальних відмінностей (починаючи з особливостей сприймання і закінчуючи творчими здібностями), які є суттєвими для досягнення передбачуваних цілей навчання;
- 2) розробку критеріїв, за допомогою яких можна визначити наявність і сутність прояву виокремлених особливостей діяльності, зумовлених індивідуальними відмінностями;
- 3) побудова набору моделей і співвіднесення цих моделей з наукованими (учнями) у залежності від їх індивідуальних особливостей;
- 4) розробку засобів, які дають можливість визначити, яка з вказаних моделей підходить до того чи іншого наукованого (учня);
- 5) збір і обробка даних про такі особливості діяльності учня, які дають можливість уточнити його модель (а, можливо, і розширити набір моделей)» [11, с. 164].

Тому важливим є дослідницький пошук створення моделі у векторі «особистісна детермінація – Я-концепція успішного школяра як суб'єкта учіннєвої діяльності».

Включення ідеї Ю.І. Машбиця щодо «поля самостійності» учня відкриває нові можливості у визначенні ефективних індивідуальних стратегій особистісної детермінації результативності учіннєвої діяльності сучасного школяра.

Зазначимо, що в умовах нових суспільних і освітніх динамічних змін значно зростає роль особистісної детермінації власної учіннєвої і професійної діяльності. Так, учені слушно акцентують увагу на тому, що «дистанційне навчання вперше в історії людства створює реальні можливості кожній людині долучитися до освіти будь-якого рівня, *за власним бажанням здійснювати навчання будь-якого профілю протягом усього життя*» (курсив наш. – Н.М.) [15, с. 21].

У сучасному освітньому просторі співвідношення різновидів детермінації в опозиції зовнішня – внутрішня стрімко трансгресує до домінантності статусу особистісної детермінації як репрезентанта внутрішньої, що вимагає здійснення різновекторних наукових розвідок як теоретико-методологічних, так і експериментальних.

Висновки. Здійснене вивчення наукової спадщини видатного вітчизняного вченого Ю.І. Машбиця та її теоретико-методологічний аналіз дає підстави дійти висновку про створення вченим концепції особистісної детермінації навчання. Нами здійснена вперше реконструкція цієї концепції, яка репрезентована у статті. Представлені такі спектри концепції: висвітлені витоки дослідження ученим проблеми особистісної детермінації у контексті довизначення учбових задач; розкрита сутність психологічних механізмів навчання у сенсі внутрішньої детермінації; з'ясована специфіка кожного з трьох психологічних механізмів – механізм зворотного зв'язку, довизначення учбової задачі та динамічного розподілу функцій управління між учителем і учнем – у концептуальному полі їх вкладу у детермінантну особистісну систему; підкреслена роль Ю.І. Машбиця у розробці теоретико-методологічних засад розгляду статусу учня, включення його як рівноправного суб'єкта у дихотомії «учень – учитель», а також ініціації ученим розуміння сутності

«моделі навчання як системного утворення, що включає навчальну і учбову діяльність»; розкрито внесок ученого у відстоюванні домінантності парадигми внутрішньої особистісної детермінації системи навчання на протигагу усталеним поглядам жорсткої зовнішньої детермінації; здійснено аналіз своєрідності авторського включення Ю.І. Машбицем рефлексії не лише до системи «Я – Я», але й системи «Я – інші», що відкриває нові ракурси структурно-динамічних характеристик особистісної детермінації на основі «взаємозалежних теорій учбової і навчальної діяльності»; аргументовано відкриття Ю.І. Машбицем феномену трансгресії у вітчизняній педагогічній психології, а також доцільності її включення до системи особистісної детермінації; охарактеризована концептуалізація ініційованої ученим ідеї «моделі кожного учня» та її значущість як особистісної детермінанти у світлі концепції Нової Української школи; акцентовано на необхідності створення моделі «особистісна детермінація – Я-концепція успішного школяра як суб'єкта учінневої діяльності».

Перспектива подальшого дослідження полягатиме у встановленні нових сенсотвірних спектрів розробленої Ю.І. Машбицем концепції особистісної детермінації навчання.

Список використаних джерел

1. Дригус М. Т. Психологічна система Ю.І. Машбиця : концепція психологічних механізмів навчання у парадигмі особистісної ефективності. *Technologies of intellect development*. Vol. 2, No 8 (19), (2018). – URL: <http://psytir.org.ua/index.php/technologyintellectdevelop/article/view/326>
2. Козелецкий Ю. Человек многомерный : психологические эссе. Киев : Лыбидь, 1991. 288 с.
3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
4. Кондратенко Л.О. Психологія первинної шкільної неуспішності : монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 488 с.
5. Максименко С. Д. Психологія в соціальній і педагогічній практиці (методологія, методи, програми, процедури). Київ, 1999. 215 с.
6. Максименко С. Д. Теоретико-методологічні засади генетичного дослідження психіки. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні (1992-2002)*. Ч.1. Харків, 2002. С. 44–452.
7. Машбиць Ю. І. Довизначення учбової задачі як психологічний механізм навчання. *Вісник Харківського національного університету*. № 493. Сер. Психологія. Розвивальне навчання в Україні: стан і перспективи : Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. Харків, 2000. С. 21–25.
8. Машбиць Ю.І. Довизначення учбової задачі як психологічний механізм навчання. *Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження Г.С. Костюка*. Матеріали III з'їзду Товариства психологів України. Київ, 2000. С. 121–122.
9. Машбиць Ю. І. Навчання як спільна діяльність. *Інституту психології імені Г.С. Костюка – 60 років : Наукові записки Інституту*

психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 25. С. 319–333.

10. Машбиц Е. И. О доопределении учебных задач. *Экспериментальные исследования по проблемам усовершенствования учебно-воспитательного процесса в начальных классах и подготовка детей к школе* : материалы II Всесоюзного симпозиума : В 3 ч. Тбилиси, 1974. Ч. 1. С. 375–390.

11. Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения. Москва : Педагогика, 1988. 192 с.

12. Машбиц Ю. І. Психологічні механізми навчання. *Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях* : Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2000. Вип. 20.

13. Машбиц Е. И. Психологические механизмы обучения. *Развивающееся образование : диалог с В.В. Давыдовым*. Москва, 2002. Т.1. С. 24–252.

14. Машбиц Ю. І. Психологічні механізми навчання: теоретико-методологічні аспекти. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992-2002* : Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Харків, 2002. С. 469–481.

15. Машбиц Ю.І., Смульсон М.Л. Актуальні психолого-педагогічні проблеми дистанційного навчання. *Актуальні проблеми психології* : Психологічна теорія і психологія навчання / За ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. Київ : Міленіум, 2005. Т.8. Вип. 1. С. 6–23.

16. Машбиц Ю. І. Теоретико-методологічні проблеми розвивального навчання. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України* / За ред. академіка С.Д.Максименка. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 29. С. 195–211.

17. Нова українська школа : poradnik dla vchitelja / za zag. red. H.M. Bıbık. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.

18. Смульсон М. Л. Психологічні механізми в концепції навчання Ю.І.Машбиця. *Технології розвитку інтелекту*, Т.1, № 6, 2014. URL: http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Smulson_Maryna_Lazarivna_Psyhologichni_mehanizmy_v_koncepcii_navchannja_Yu_I_Mashybytsya.pdf

19. Чепелева Н. В. Теоретико-методологічні засади самопроекування особистості. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні : актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України)*. Збірник наукових праць. Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. С. 113–119.

20. *Экспериментальные исследования по проблемам усовершенствования учебно-воспитательного процесса в начальных классах и подготовка детей к школе* : материалы II Всесоюзного симпозиума : В 3 ч. Тбилиси, 1974.

References transliterated

1. Dryhus M. T. Psykholohichna systema Yu.I. Mashbytsia : kontsepsiia psykholohichnykh mekhanizmv navchannia u paradyhmi osobystisnoi efektyvnosti.

Technologies of intellect development. Vol. 2, No 8 (19), (2018). – URL: <http://psytir.org.ua/index.php/technologyintellectdevelop/article/view/326>

2. Kozeleckij Ju. Chelovek mnogomernyj : psihologicheskie jesse. Kiev : Lybid', 1991. 288 s.

3. Kostiuk H.S. Navchalno-vykhovnyi protses i psykhični rozvytok osobystosti. Kyiv : Radianska shkola, 1989. 608 s.

4. Kondratenko L.O. Psykholohiia pervynnoi shkilnoi neuspishnosti : monohrafiia. Chernihiv : Desna Polihraf, 2017. 488 s.

5. Maksymenko S. D. Psykholohiia v sotsialnii i pedahohichnii praktytsi (metodolohiia, metody, prohramy, protsedury). Kyiv, 1999. 215 s.

6. Maksymenko S. D. Teoretyko-metodolohichni zasady henetychnoho doslidzhennia psykhiiky. Rozvytok pedahohichnoi i psykholohichnoi nauky v Ukraini (1992-2002). Ch.1. Kharkiv, 2002. S. 44–452.

7. Mashbyts Yu. I. Dovyznachennia uchbovoi zadachi yak psykholohichnyi mekhanizm navchannia. Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu. № 493. Ser. Psykholohiia. Rozvyvalne navchannia v Ukraini: stan i perspektyvy : Materialy vseukr. nauk.-prakt. konf. Kharkiv, 2000. S. 21–25.

8. Mashbyts Yu.I. Dovyznachennia uchbovoi zadachi yak psykholohichnyi mekhanizm navchannia. Tvorchyia spadshchyna H.S. Kostiuka ta suchasna psykholohiia. Do 100-richchia vid dnia narodzhennia H.S. Kostiuka. Materialy III zizdu Tovarystva psykholohiv Ukrainy. Kyiv, 2000. S. 121–122.

9. Mashbyts Yu. I. Navchannia yak spilna diialnist. Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka – 60 rokiv : Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H.S.Kostiuka APN Ukrainy / Za red. akademika S.D.Maksymenka. Kyiv : Milenium, 2006. Vyp. 25. S. 319–333.

10. Mashbic E. I. O doopredelenii uchebnykh zadach. Jeksperimental'nye issledovaniia po problemam usovershenstvovaniia uchebno-vospitatel'nogo processa v nachal'nykh klassakh i podgotovka detej k shkole : materialy II Vsesojuznogo simpoziuma : V 3 ch. Tbilisi, 1974. Ch. 1. S. 375–390.

11. Mashbic E. I. Psihologo-pedagogicheskie problemy komp'juterizacii obuchenija. Moskva : Pedagogika, 1988. 192 s.

12. Mashbyts Yu. I. Psykholohichni mekhanizmy navchannia. Rozvytok idei H.S. Kostiuka v suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh : Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. Kyiv, 2000. Vyp. 20. S.

13. Mashbic E. I. Psihologicheskie mehanizmy obuchenija. Razvivajushheesja obrazovanie : dialog s V.V. Davydovym. Moskva, 2002. T.1. S. 24–252.

14. Mashbyts Yu. I. Psykholohichni mekhanizmy navchannia: teoretyko-metodolohichni aspekty. Rozvytok pedahohichnoi i psykholohichnoi nauky v Ukraini 1992-2002 : Zbirnyk naukovykh prats do 10-richchia APN Ukrainy. Kharkiv, 2002. S. 469–481.

15. Mashbyts Yu.I., Smulson M.L. Aktualni psykholoho-pedahohichni problemy dystantsiinoho navchannia. Aktualni problemy psykholohii : Psykholohichna teoriia i psykholohiia navchannia / Za red. S.D. Maksymenka, M.L. Smulson. Kyiv : Milenium, 2005. T.8. Vyp. 1. S. 6–23.

16. Mashbyts Yu. I. Teoretyko-metodolohichni problemy rozvyvalnoho navchannia. Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H.S.Kostiuka APN Ukrainy / Za red. akademika S.D.Maksymenka. Kyiv : Milenium, 2006. Vyp. 29. S. 195–211.

17. Nova ukrainska shkola : poradnyk dlia vchytelia / za zah. red. N.M. Bibik. Kyiv : Litera LTD, 2018. 160 s.

18. Smulson M. L. Psykholohichni mekhanizmy v kontseptsii navchannia Yu.I. Mashbytsia. Tekhnolohii rozvytku intelektu, T.1, № 6, 2014. URL: http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Smulson_Maryna_Lazarivna_Psykholohichni_mekhanizmy_v_koncepcii_navchannja_Yu_I_Mashybytsya.pdf

19. Chepelieva N. V. Teoretyko-metodolohichni zasady samoproektuvannia osobystosti. Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukraini : aktualni problemy teorii i praktyky (do 25-richchia NAPN Ukrainy). Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv : Vydavnychiy dim «Sam», 2017. S. 113–119.

20. Jeksperimental'nye issledovaniya po problemam usovershenstvovaniya uchebno-vospitatel'nogo processa v nachal'nykh klassah i podgotovka detej k shkole : materialy II Vsesojuznogo simpoziuma : V 3 ch. Tbilisi, 1974.

Ця робота ліцензується відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Авторське право (с) 2019 Musiiaka Nataliia Ivanivna Мусіяка Наталія Іванівна

Отримано: 06.06.2019

Відрецензовано: 20.06.2019

Опубліковано: 02.07.2019

DOI: <https://doi.org/10.31108/3.2019.3.2.4>